

Turkije, een moderne geschiedenis

Turkije, een moderne geschiedenis

Erik-Jan Zürcher

Amsterdam University Press

Uitgebreide en herziene editie van:

Erik Jan Zürcher, *Een geschiedenis van het moderne Turkije*, 2006. Amsterdam: Uitgeverij SUN, ISBN 978 90 6168 438 1.

Afbeelding omslag: Arild Vågen, Stockholm, Sweden/Creative Commons

Ontwerp omslag: Suzan Beijer, Amersfoort

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 90 8964 742 9

NUR 686 1692

© E.J. Zürcher / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2015

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoud

Voorwoord	7
-----------	---

Deel 1 Kapitalisme, imperialisme en de moderne staat

1. Het Osmaanse Rijk rond 1800	13
2. Tussen traditie en vernieuwing: sultan Selim III en de 'nieuwe orde', 1789-1807	27
3. De eerste jaren van sultan Mahmut II: het centrum probeert de controle te herwinnen	37
4. De latere jaren van sultan Mahmut II: het begin van de hervormingen	43
5. Bestuurlijke hervormingen en economische incorporatie, 1839-1876	59
6. De crisis van 1873-1878 en haar nasleep	83
7. Reactionaire despotie of hoogtepunt van de hervormingen? De regering van sultan Abdülhamit II	89

Deel 2 De Jong Turkse periode in de Turkse geschiedenis (1908-1950)

8. De tweede constitutionele periode, 1908-1918	111
9. De onafhankelijkheidsstrijd, 1918-1923	157
10. De vestiging van de eenpartijstaat, 1923-1927	195
11. De kemalistische eenpartijstaat, 1925-1945	207
12. Democratisering, 1945-1950	243

Deel 3 Een wankele democratie (1950-1980)

13. De democratische partij aan de macht, 1950-1960	259
14. De tweede republiek, 1960-1980	283

Deel 4 De Derde Republiek: Turkije sinds 1980

15. De staat van Kenan Evren en de economie van Turgut Özal	329
16. Jaren van crisis (1994-2002)	371
17. Gerechtigheid en ontwikkeling (2002-2014)	389
Noten	423
Biografische notities	441
Bibliografisch overzicht	469
Verklarende woordenlijst	497
Index	501

Voorwoord

De oorspronkelijke, Engelstalige, editie van *Turkije. Een Moderne Geschiedenis* werd gepubliceerd in 1993. Twee jaar later verscheen de Nederlandse versie bij het toen nog onafhankelijke SUN in Nijmegen als *Een Geschiedenis van het Moderne Turkije*. De titel was een niet helemaal gelukkige vertaling van het Engelse *Turkey. A Modern History*. Het was in mijn ogen immers de geschiedschrijving die modern was, niet het land en dat had ik met de titel willen uitdrukken. Dezelfde vertekening is opgetreden in alle acht andere vertalingen die inmiddels van het boek zijn uitgegeven. De Turkse vertaling, waarvan in Istanbul inmiddels bijna dertig drukken zijn verschenen, legt nog een ander accent: *Modernleşen Türkiye Tarihi* betekent ‘Geschiedenis van het Moderniserende Turkije’. Het is mooi dat met de huidige uitgave wordt teruggegaan naar de oorspronkelijke titel, die de belofte inhield van het schrijven van een modern soort geschiedenis en niet wilde suggereren dat de geschiedenis van Turkije kan worden samengevat als een vorm van ‘modernisering’.

De vele herdrukken en vertalingen laten zien dat het boek een groot en langdurig succes heeft gekend. Vele generaties studenten in allerlei landen zijn er inmiddels mee opgeleid (en sommigen van hen waren nog niet geboren toen het boek voor het eerst verscheen) en de erin verpakte visie op de ontstaansgeschiedenis van de Turkse republiek uit de boedel van het Osmaanse keizerrijk, die in 1993 nog zeer controversieel was, is inmiddels breed geaccepteerd. Dat is op zich natuurlijk heel verheugend, maar 21 jaar is een lange tijd. Toen het boek geschreven werd, was de wereld net aan het ontdooien na de Koude Oorlog. De muur was wel gevallen, maar de bloedige ontbinding van Joegoslavië was pas net begonnen. Bill Clinton trad aan als president. De Europese Gemeenschap werd de Europese Unie. Die had vijftien leden en de Euro bestond nog niet. Het woord Golfoorlog kon zonder rangtelwoord gebruikt worden – er was er maar één geweest.

Sinds 1993 (het jaar waarin Süleyman Demirel president werd en 37 alevitische kunstenaars levend verbrandden toen hun hotel in Sivas in brand werd gestoken) is Turkije eerst door diepe economische en politieke crises gegaan om daarna vanaf 2002 onder leiding van de AKP (de Partij voor Gerechtigheid en Ontwikkeling) stabiliteit, sterke economische groei en nieuw zelfvertrouwen te krijgen. Het Turkije van nu is totaal anders dan dat van 1993: sterker en welvarender, maar ook gedomineerd door de conservatief-islamitische opvattingen van de AKP en haar achterban. Sommige dingen zijn gebleven: de diepe kloof die het land verdeelt waar

het gaat om persoonlijke levensstijl, wereldvisie en idealen en de schijnbaar eeuwig durende kandidatuur voor het lidmaatschap van de Europese Unie.

Ook wetenschappelijk is 2014 natuurlijk een andere wereld dan 1993. De opkomst van het internet met zijn zoekmachines en de massale digitalisering van publicaties en archiefstukken heeft een enorme hoeveelheid informatie en bronnen beschikbaar gemaakt. Deels hierdoor, maar tevens door de instroom van goed opgeleide jonge (en grotendeels Turkse) historici is er de afgelopen twintig jaar veel baanbrekend nieuw werk verschenen, met name over het late Osmaanse Rijk, in mindere mate ook over de republiek. Daarbij is het accent deels verschoven van de studie van de centrale staat en zijn beleid naar die van de lokale realiteit en het dagelijks leven. We weten meer dan in 1993 en in sommige opzichten moeten we onze interpretaties bijstellen.

Turkey. A Modern History verscheen al in 1997 in een editie waarin een aantal verschrijvingen en feitelijke onjuistheden was gerepareerd. In 2005 kwam een echt herziene editie uit, waarin bijvoorbeeld veel dieper op de Armeense genocide werd ingegaan, maar waarin ook de geschiedenis tussen 1992 en 2002 was opgenomen. SUN, inmiddels deel van Boom en verhuisd naar Amsterdam, bracht van deze herziene uitgave een Nederlandse vertaling uit, in 2006.

Het boek dat u in handen hebt, is dus de derde Nederlandse editie. Ik heb het boek van begin tot eind grondig op de schop genomen, ten eerste om recht te doen aan de nieuwe wetenschappelijke inzichten van de afgelopen tien jaar en ten tweede om de jaren van het AKP-bewind sinds 2002, die Turkije zo drastisch hebben veranderd, op te nemen. De rollen zijn nu omgedraaid: deze nieuwe Nederlandse uitgave vormt de basis voor nieuwe versies die in het Engels en Turks zullen verschijnen.

Er zijn in de nieuwe editie niet alleen passages bijgekomen. Er zijn ook stukken gewijzigd en: verwijderd. Sommige dingen die in 1993 of in 2005 heel belangrijk leken, blijken dat van grotere afstand uiteindelijk toch niet te zijn. Gelukkig zijn de hoofdlijnen van het betoog door het recente onderzoek alleen maar bevestigd en staat de oorspronkelijke analyse, met name waar het de periode 1908-1950 betreft die rechtstreeks op mijn eigen onderzoek is gebaseerd, nog recht overeind.

Al lezende in de tekst van de eerste uitgave merkte ik hoezeer in die 21 jaar ook de Nederlandse taal ongemerkt is veranderd. Af en toe had ik een heel milde vorm van de ervaring die we allemaal hebben wanneer we een oud NOS- of Polygoonjournaal zien: ineens valt je de enigszins stijve plechtigheid op waarmee dingen worden uitgedrukt. Ik heb besloten dat

maar zo te laten. De stijl is immers een wezenlijk onderdeel van het boek en kan het best intact blijven.

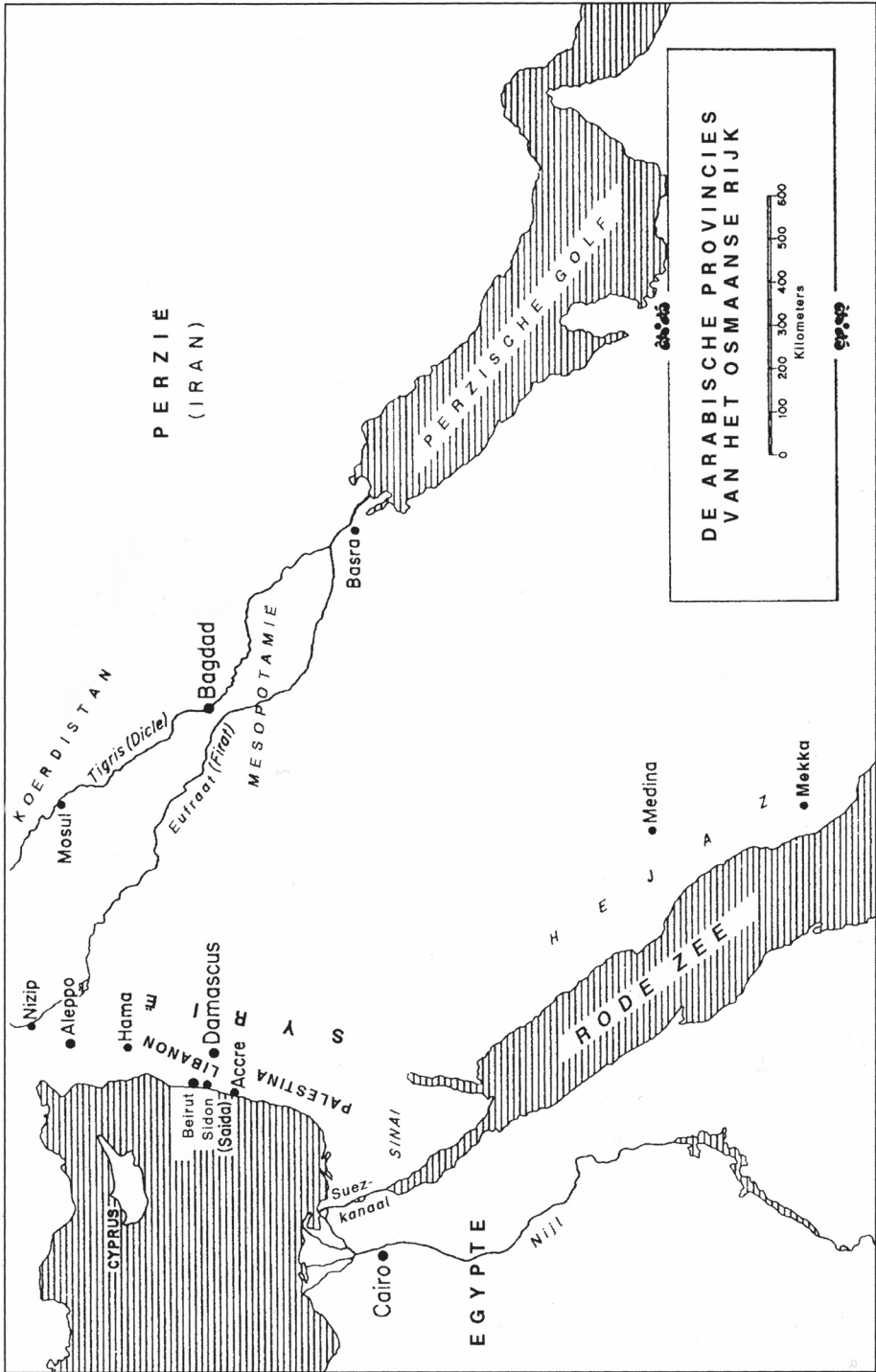
Ik heb in de afgelopen 21 jaar veel bijgeleerd. In 1993 schreef ik al dat je een onderwerp het beste leert begrijpen door erover te doceren en dat is nog steeds waar. Kritische studenten scherpen de geest. Sinds die tijd heb ik het geluk gehad een grote groep eigen promovendi te kunnen begeleiden, van wie er inmiddels achttien hun dissertaties met succes hebben verdedigd. Het zijn vooral de discussies met deze nieuwe generatie historici van Turkije, over hun werk en over het mijne, waarvan ik zoveel heb geleerd. Daarom draag ik deze nieuwe editie op aan mijn huidige en vroegere promovendi.

Erik-Jan Zürcher

Leiden, oktober 2014

Deel 1

Kapitalisme, imperialisme en de moderne staat

1. Het Osmaanse Rijk rond 1800

Aan het eind van de achttiende eeuw, net voor de Franse Revolutie Europa op haar kop zette, bestond het toen vijfhonderd jaar oude Osmaanse Rijk ongeveer uit de volgende gebieden: de Balkan (het gebied van het huidige Servië, Bosnië, Kosovo en Macedonië, Albanië, Griekenland, Bulgarije en grote delen van Roemenië), Anatolië (het huidige Turkije) en vrijwel de hele Arabische wereld (het gebied van de moderne staten Syrië, Libanon, Irak, Jordanië, Israël, Koeweit, delen van Saudi-Arabië, Egypte, Libië, Tunesië en Algerije). De sultan regeerde dus nog over een heel groot rijk, maar in grote delen van dat rijk was zijn werkelijke macht gering en in sommige delen (Noord-Afrika, het Arabisch schiereiland) vrijwel nihil.

De bevolking van het rijk

Er bestaan geen betrouwbare tellingen of zelfs maar schattingen van de bevolking van het rijk, maar onderzoekers gaan vaak uit van een totaal van rond de 25 miljoen – een laag aantal voor het enorme gebied (circa 3 miljoen km²).¹ Dit lage aantal had tot gevolg dat er in de negentiende eeuw een gebrek aan arbeidskrachten was, wat een probleem betekende voor het rijk, zowel in economisch als in militair opzicht, in een tijd dat de bevolking van Europa sterk toenam. Van de Osmaanse bevolking woonde ongeveer 85 procent op het platteland en de rest, vijftien procent, in steden met meer dan 10.000 inwoners. Er waren grote regionale verschillen in bevolkingsdichtheid en verstedelijking. Beide waren het hoogst op de Balkan. Rond 1800 leefde ook het grootste deel van de bevolking in de Europese provincies, maar dit aandeel zou in de negentiende eeuw ingrijpend dalen.² Gedurende de zeventiende en achttiende eeuw was de bevolking waarschijnlijk gekrompen, al weten we niet hoe sterk. Deze krimp, met als gevolg een zeer lage bevolkingsdichtheid, was het resultaat van klassieke malthusiaanse factoren: oorlog, hongersnood en (epidemische) ziekten. Oorlogen, en met name de kleinschalige gewapende conflicten die voortdurend overal plaatsvonden als gevolg van een gebrek aan centraal gezag en ordehandhaving, veroorzaakten onderbrekingen in de landbouwproductie en haperingen in het vervoer. De hongersnoden die hiervan het gevolg waren, maakten de bevolking kwetsbaar voor epidemieën, die meestal toesloegen als de bevolking door voedselgebrek was verzwakt. Gebrek aan veiligheid maakte ook dat de plattelandsbevolking zich geleidelijk uit de

laagvlakten terugtrok, de heuvels of de bergen in, waardoor grote delen van de landbouwgebieden in de vlaktes veranderden in moerasgebieden waar de malaria heerste.

In de Aziatische provincies van het rijk was de grote meerderheid van de bevolking moslim (vooral Turken, Arabieren en Koerden) met belangrijke christelijke en joodse minderheden. Op de Balkan bestond het grootste deel van de bevolking uit orthodoxe christenen (Grieken, Bulgaren, Serviërs, Montenegrijnen, Vlachen) met belangrijke moslim-minderheden (Bosniërs, de meeste Albanezen, Turken en moslim-Bulgaren, de zogenaamde Pomaken). Sommige steden, zoals Salonika, hadden een grote joodse bevolking. Deze religieuze diversiteit was belangrijk omdat het rijk, althans in theorie, een islamitische staat was, geregeerd op basis van de islamitische wet. Vroeger was de algemene opvatting dat het Osmaanse Rijk eigenlijk geen scheiding kende tussen religie en staat, maar moderne onderzoekers benadrukken juist de mate waarin de Osmanen religie en politiek (in de praktijk) scheidden. In theorie was de heilige wet van de islam de maat van alle dingen, maar in werkelijkheid gold dat in de achttiende eeuw eigenlijk alleen nog voor het familierecht en voor contract- en eigendomskwesaties. In de opvatting van de Osmanen had de sultan het recht per decreet (*örf* of *kanun*) te regeren. Publiek recht, en met name strafrecht, was vooral gebaseerd op deze decreten, die alleen formeel op de islamitische wet waren gebaseerd.

Niettemin was het een probleem hoe grote niet-islamitische bevolkingsgroepen een plaats moesten krijgen binnen een islamitische staat en maatschappij. Net als in eerdere islamitische rijken het geval was geweest, waren christelijke en joodse gemeenschappen in de maatschappij opgenomen door ze de status van *zimmi* ('beschermd', in praktijk: tribuutplichtig) te geven. Dit hield in dat hun, in ruil voor de betaling van een aparte hoofdelijke belasting, het recht werd toegekend zonder gedwongen bekering onder islamitisch bestuur te leven, zij het als tweederangs onderdanen. De zimmi-gemeenschappen genoten een zekere mate van autonomie in het regelen van hun eigen zaken en zij werden tegenover de Osmaanse overheid vaak vertegenwoordigd door hun religieuze leiders. Zoals bij zoveel aspecten van de Osmaanse staat en maatschappij is ook de aard van dit systeem, vaak aangeduid als het *millet*-systeem (van *millet*, natie of gemeenschap) lange tijd verkeerd begrepen. Dit komt doordat historici zich in hoge mate baseerden op de schriftelijke nalatenschap in archieven van de centrale overheid en daarin wordt nu eenmaal, zoals dat bij centrale overheden gaat, vaak niet beschreven hoe dingen gaan, maar hoe ze zouden moeten gaan.

In de laatste twintig jaar heeft gedetailleerd onderzoek van de lokale en regionale praktijk aangetoond dat – in tegenstelling tot wat werd

gedacht – het systeem niet bestond uit autonome organisaties die zich over het hele rijk uitstrekten onder, bijvoorbeeld, de Griekse patriarch van Constantinopel, maar uit lokale gemeenschappen met een zeker mate van autonomie tegenover de lokale vertegenwoordigers van het Osmaanse gezag. De scheiding tussen moslims en niet-moslims in het rijk lijkt ook veel minder strikt te zijn geweest dan eerder werd aangenomen.³

De islamitische meerderheid van de bevolking vormde bepaald geen uniform geheel. Het merendeel volgde de soennitische of orthodoxe richting binnen de islam, en volgens zijn eigen ideologie was de Osmaanse staat de beschermer van de orthodoxe islam in de wereld. Officieel bestreed de staat heterodoxe richtingen binnen de islam heviger dan de christenen. De reden hiervan was dat terwijl de islamitische wet het bestaan van de andere 'Volkeren van het Boek' (d.w.z. de christenen en de joden, eveneens erfgenamen van het geopenbaarde geloof) erkende, de islam zelf officieel één en ondeelbaar was. Niettemin woonden vrijwel overal in het rijk (de Balkan, Anatolië, Syrië en Mesopotamië) groeperingen die behoorden tot een van de vele afsplitsingen van de sji'ia of heterodoxe islam, die door de Osmaanse autoriteiten in feite werden getolereerd: alevieten, maar ook Nusayris en Druzen.

Christelijke buitenlanders die in het rijk woonden, genoten *aman* (genade), een vrijgeleide onder de islamitische wet. Ze werden vertegenwoordigd door hun ambassadeurs en consuls, die een zekere mate van autonomie bezaten om zaken te regelen waarbij alleen leden van hun eigen gemeenschap betrokken waren. De rechten van de buitenlanders waren vastgelegd in zogenaamde capitulaties. Oorspronkelijk waren dit voorrechten die door de sultan vrijwillig waren toegekend aan de onderdanen van buitenlandse mogendheden die met het Osmaanse Rijk handel dreven en waarmee het rijk vriendschappelijke betrekkingen onderhield, maar in de tweede helft van de achttiende eeuw waren de machtsverhoudingen tussen Europa en de Osmanen zo veranderd dat de capitulaties verdragsstatus hadden gekregen en niet meer eenzijdig door de Osmanen konden worden ingetrokken. Bovendien kregen in de achttiende en in het bijzonder in de negentiende eeuw steeds meer lokale christenen (met name Grieken en Armeniërs, maar ook maronieten en anderen) de status van onderdaan van een vreemde mogendheid, doordat zij van de Osmaanse overheid een *berat* (benoemingsbesluit) wisten te krijgen waarmee hun status werd erkend. Vanaf het moment dat ze een berat hadden, vielen zij onder de capitulaties van de betrokken Europese mogendheid. Naarmate de kracht van Europa toenam, kregen zij ook een steeds groter voordeel ten opzichte van de islamitische onderdanen van de sultan. Tegelijkertijd kregen de buitenlandse mogendheden in de Levant door hun groeiende aantal onderdanen daar een steeds sterkere positie.

Het Osmaanse bestuursstelsel: theorie en praktijk

Volgens de Osmaanse ideologie was de maatschappij georganiseerd rond een – theoretisch strikte – scheiding tussen een regerende elite, die geen belasting betaalde en wel wapens mocht dragen, en de massa van de bevolking (in Osmaanse terminologie: *reaya*, 'kudden') waarvoor het omgekeerde gold. De regerende elite omvatte twee categorieën: de vertegenwoordigers van de macht van de sultan en de bewakers van de zedelijke waarden en normen. Deze elite, aangeduid als *askerî* (militairen), bestond uit alle dienaren van de sultan: de militairen, de klerken van het bestuursapparaat en natuurlijk de hofhouding. De *ulema*, de godsdienstgeleerden die belast waren met de meeste vormen van formeel onderwijs en met het recht, hoorden ook tot de regerende elite. Hoewel ze zeer bevoorrecht waren ten opzichte van de massa van de bevolking, vormden de dienaren van de sultan echter nog niet de min of meer autonome militair-bureaucratische elite die ze in de negentiende eeuw zouden vormen. De leden van deze elite waren instrumenten van de macht van de sultan en konden door hem naar believen worden overgeplaatst, ontslagen of geëxecuteerd. Dit gold zelfs voor de allerhoogste functionaris, de grootvizier (*sadrâzam*), die werd beschouwd als het alter ego van de sultan: zolang hij het ambtszegel bij zich droeg, vertegenwoordigde hij de volle macht van de heerser, maar tegelijkertijd was hij volstrekt afhankelijk van diens grillen.⁴

Rond 1800 was het regeringssysteem in essentie nog steeds patrimoniaal, dat wil zeggen: het vormde eigenlijk een verlengstuk van het huishouden van de sultan. Het patroon van het uitgebreide huishouden, waarvan niet alleen gezins- en familieleden, maar ook dienaren, slaven en cliënten deel uitmaakten, was karakteristiek voor de Osmaanse bestuurselite op alle niveaus. Alleen door aansluiting bij zo'n patronagesysteem kon iemand hopen carrière te maken.

De elite oefende niet alleen de macht uit, ze hield ook een klassieke beschaving, een 'grote traditie', in stand die was gebaseerd op enerzijds de kennis van de klassieke islamitische geschriften (*ilim*) en anderzijds op een meer wereldse gedrags- en smaakcode (*adab*). De *ilim* werd van generatie op generatie gereproduceerd via formele scholing in islamitische scholen en hogescholen (*medrese*), terwijl de *adab* via informele opvoeding en training werd overgebracht. Het was deze beschaving die van een Osmaan een Osman maakte. Doordat de identiteit van de elite zo cultureel bepaald was, vormde ze een sterk integrerende kracht, die ertoe bijdroeg het rijk met zijn tientallen etnische groepen bijeen te houden. De Osmaanse cultuur verbond Albanezen en Bosniërs met Arabieren en Turken. Er bestond

een enorme kloof tussen deze beschaving en de cultuur van de vrijwel geheel ongeletterde plattelandsbevolking, wier horizon werd begrensd door het eigen dorp, de onmiddellijke omgeving en – op zijn best – het regionale marktcentrum. Er waren echter kanalen die de volksmassa en de elite met elkaar verbonden. Belangrijk waren in dit opzicht de mystieke broederschappen (*tarikāt*), zoals de Mevlevi-, de Naksjibendi-, de Rifa'i en de heterodoxe Bektasji-orden, die beschikten over fijnmazige netwerken van kloosters (*tekkes*) die het hele rijk bedekten. Het lidmaatschap van de orden doorsneed enigszins de sociale gelaagdheid van de Osmaanse maatschappij en de belangrijkste *şeyhs* hadden zelfs in de hoogste kringen veel invloed.

Andere raakvlakken tussen de massa van de bevolking en de elite werden gevormd door de rijke kooplieden en bankiers in de steden die, hoewel ze volgens de Osmaanse ideologie niet tot de askerî konden horen, wel onmisbare diensten aan deze groep verleenden, en door de ulema in het geval van moslims. Deze laatsten vormden een korps waarin de laagste *kadi* (rechter) in een provinciestedje en de hoogste religieuze autoriteiten in Istanbul met elkaar waren verenigd. Een belangrijke groep onder de godsdienstgeleerden waren de *müftüs*. Zij waren juridische experts die op verzoek en tegen betaling juridische opinies – gebaseerd op de islamitische wet – verstrekten. Zo'n opinie (*fetva* genaamd) was niet bindend (het was geen vonnis), maar de *müftüs* genoten wel veel respect en gezag. Dat de Osmaanse staat zichzelf nadrukkelijk legitimeerde als een islamitisch rijk betekende dat de overheid en haar dienaren wel gewicht moesten toekennen aan de opinies van godsdienstgeleerden. De belangrijkste functionaris onder de *müftüs* was de *şeyhülislam*, die geregeld gevraagd werd de daden van de heerser te wettigen. Bij opstanden tegen het paleis vroegen opstandelingen ook altijd om een *fetva* dat hun actie rechtvaardigde.

Voor de christenen in het rijk vervulden de kerken met hun eigen hiërarchie een belangrijk element dat de massa met de elite verbond.

Volgens de officiële ideologie was de belangrijkste taak van de heerser de islamitische gemeenschap naar buiten toe te verdedigen en binnen de gemeenschap de gerechtigheid te handhaven. Gerechtigheid (*adalet*) was een sleutelconcept in de Osmaanse visie op de maatschappij en de rol van de overheid daarin. Voor de Osmaanse staatslieden stond het vóór alles voor harmonie en stabiliteit. Het hield in dat ieder individu en iedere groep in de maatschappij binnen zijn eigen grenzen (*hudud*) moest blijven zonder de rechten van anderen met voeten te treden. Ook de regering moest binnen de wet blijven en de *hudud* handhaven. Een heerser, of zijn dienaar, die deze grenzen niet respecteerde, maakte zich schuldig aan *zulm*, tirannie. De nadruk op het belang van stabiliteit bracht vanzelf een

fundamenteel conservatieve visie met zich mee, waarin iedere verandering in de maatschappelijke orde negatieve connotaties had. Osmaanse schrijvers kwalificeerden sociaal of politiek protest al heel snel als *fitne*, 'onruststokerij, tweedracht zaaien'.

De Osmaanse ideologie benadrukte de exclusiviteit van de band tussen heerser (en diens dienaren) en onderdaan. De sultan vertegenwoordigde de absolute macht; zijn dienaren waren wel machtig, maar uitsluitend door hun status als dienaar van de heerser – zij hadden geen eigen gezag. Velen onder hen waren zelfs technisch slaaf. Het Osmaanse systeem van bestuur en landbezit was altijd gericht geweest op het verhinderen van de opkomst van rivaliserende machtscentra, zoals een aristocratie die in staat zou zijn een deel van het economische surplus dat de bevolking produceerde af te romen. Het doel was een maximaal deel van dit surplus in de vorm van belasting in de staatskas te doen belanden. Lange tijd was de Osmaanse centrale staat hierin zeer succesvol geweest, maar aan het eind van de achttiende eeuw was dit, zoals we zullen zien, niet langer het geval.

Vergeleken met het bestuursapparaat van een moderne geïndustrialiseerde natiestaat (maar niet met dat van de meeste Europese staten uit dezelfde periode) was de regering van het Osmaanse Rijk, zeker in de achttiende eeuw, in drie opzichten heel verschillend. In de eerste plaats was het Osmaanse bestuursapparaat heel klein. Dit was zo in absolute zin: bij het centrale regeringsapparaat in Istanbul (gewoonlijk aangeduid als *Bab-ı Ali*: 'Hoge Porte' of 'Porte' [Poort]) werkten tussen de 1000 en 1500 klerken.⁵ Maar dit was ook zo in relatieve zin: het gedeelte van het bruto nationaal product (BNP) dat in de vorm van belastingen naar de centrale overheid ging, is niet precies of zelfs maar ongeveer bekend, maar het was vrijwel zeker minder dan drie procent.⁶ Dit betekent niet dat de belastingdruk op de bevolking, met name de plattelandsbevolking, licht was, integendeel, die was vaak zeer zwaar. Het betekent alleen maar dat de geheven belastingen de centrale staatskas niet bereikten omdat ze in hoge mate werden afgeroomd door tussenpersonen. Volgens sommige schattingen ontving de staat omgerekend slechts tussen de 2,25 en 4 miljoen pond sterling van de 20 miljoen die jaarlijks aan belasting werd geïnd. Als dit juist is, bedroeg de omvang van de Osmaanse staatskas slechts tussen een tiende en een zesde van de Franse.⁷ Dit kan deels verklaard worden door het feit dat in deze tijd het rijk een sterk gedecentraliseerde structuur had en een groot gedeelte van de belastinginkomsten in feite door provinciale overheden werd gebruikt voor uitgaven in hun provincie.⁸

De taken die de overheid uitvoerde en die ook van haar werden verwacht, waren naar moderne maatstaven gemeten minimaal. De overheid hield zich

bezig met landsverdediging en ordehandhaving (inclusief rechtspraak). Zij zag toe op het werken van de markten, op de gebruikte maten en gewichten en ze sloeg munten. Ook zorgde zij ervoor dat de steden, met name de hoofdstad Istanbul, werden voorzien van voedsel en ze bouwde en onderhield een aantal belangrijke infrastructurele voorzieningen. Om deze taken zo goed mogelijk te kunnen uitvoeren, hief de staat belastingen. Allerlei zaken die tegenwoordig als normale overheidstaken worden beschouwd (onderwijs, volksgezondheid, sociale zorg, huisvesting) werden in het Osmaanse Rijk aan het particulier initiatief overgelaten.

In de tweede plaats was de Osmaanse regering door haar kleine omvang genoodzaakt zich, in tegenstelling tot wat wij van een moderne staat gewend zijn, meestal niet tot de individuele onderdaan, maar juist tot vertegenwoordigers van groepen te richten: een pope of imam vertegenwoordigde de wijk, een grootmeester het gilde, een şeyh de stam, een dorpsoudste het dorp en een consul de buitenlanders. De belangrijkste reden hiervoor was dat de staat eenvoudig de middelen niet had om direct in te grijpen in het leven van het individu, maar het is ook zo dat, net als in de meeste pre-industriële maatschappijen, het individu bestond bij de gratie van de groep of groepen waarvan het lid was en waaraan het ook in sterke mate ondergeschikt was.

In de derde plaats kende men niet het ideaal van gelijkberechtiging. In moderne natiestaten is gelijkheid voor de wet natuurlijk een ideaal en niet een realiteit, maar in het Osmaanse Rijk was het zelfs geen ideaal. Stedelingen werden er anders behandeld dan de plattelandsbevolking, christenen en joden anders dan moslims, nomaden anders dan sedentaire groepen en vrouwen heel anders dan mannen. Verworven rechten en privileges werden door steden, gilden, stammen of individuele personen hardnekkig verdedigd.

Het Osmaanse Rijk was een zeer omvangrijke pre-moderne staat en had niet de centralisatie ondergaan die Frankrijk had gekend in de zeventiende eeuw en die verlichte autocraten als Jozef II in Oostenrijk, Frederik de Grote in Pruisen en Catharina de Grote in Rusland hadden doorgevoerd in de loop van de achttiende eeuw. Hierdoor was het rijk tegenover zijn Europese concurrenten relatief verzwakt, wat met name tot uitdrukking kwam op het slagveld. De twee klassieke steunpilaren van de Osmaanse militaire kracht sinds de veertiende eeuw, de gesalarieerde infanterie van de Janitsaren (oorspronkelijk *Yeni Çeri* – Nieuw Leger) en de semi-feodale *Sipahi* – (letterlijk ‘gewapende’) cavalerie hadden veel van hun militaire waarde verloren. De Janitsaren, die in de achttiende eeuw niet alleen in de hoofdstad maar ook in de grote provinciale centra waren gelegerd, vormden een getalsmatig groot (en duur) maar militair gesproken vrijwel waardeloos

korps, sterk genoeg om de eigen regering en bevolking te terroriseren, maar te zwak om het rijk te verdedigen. Dat was in de afgelopen honderd jaar in een serie desastreus verlopen oorlogen met technologisch en tactisch superieure Europese legers wel gebleken. De Janitsaren hadden zich in de loop van de achttiende eeuw ontwikkeld tot een parttime militieleger. Door middel van eigendomsaandelen in winkels hadden zij weten te infiltreren in de gilden in de bazaars. De papieren aanstellingen bij de regimenten gaven de Janitsaren en de winkels die zij beschermden een geprivilegieerde status. De aanstellingsformulieren van de Janitsaren, die recht gaven op betaling van soldij en waarvan het aantal veel groter was dan het eigenlijke aantal soldaten, waren als een soort vervangend betaalmiddel gaan gelden. De Sipahi's, die in de bloeitijd van het rijk indirect betaald werden met de opbrengst van land dat zij in leen kregen (*timars*), waren door de inflatie van het land verdreven, omdat hun inkomen bestond uit een vast bedrag, terwijl de werkelijke kosten van een militaire campagne verveelvoudigden. Hun aantal was tegen 1800 sterk verminderd. Daarnaast vormden zij natuurlijk in essentie een middeleeuws soort cavalerie die in de oorlogen van de achttiende eeuw weinig meer kon uitrichten. In deze oorlogen werd het Osmaanse leger steeds meer afhankelijk van het rekruteren van voornamelijk moslims uit de boerenbevolking van Anatolië en de Balkan, en van ongehuwde mannen uit de steden, die gezamenlijk bekend stonden als de *Levends*. Deze milities werden als regel voor één campagne ingehuurd en vaak in de winter afgedankt.⁹

Economische en financiële ontwikkelingen

De militaire zwakte van het rijk ging vergezeld van – en werd ten dele veroorzaakt door – een permanente fiscale crisis. Oorlog, ooit een belangrijke bron van inkomsten voor het rijk, was een verliesgevende industrietak geworden. Door technologische innovaties (de groei van artillerie en vestingbouw) en door de groei van de Europese legers was oorlog steeds duurder. Doordat oorlog de staat niet langer voorzag van oorlogsbuit, schatting en nieuwe belastingopbrengsten, was de staat ertoe gedwongen de belastingdruk op de bestaande bevolking te verzwaren.¹⁰ De doorvoerhandel door het Osmaanse gebied was teruggelopen als gevolg van de Europese expansie van de zestiende eeuw. Bovendien had de staat de controle over belangrijke bronnen van belastinginkomsten in de provincies verloren. In zowel de Aziatische als de Europese provincies waren in de achttiende eeuw de *ayan* (notabelen) opgekomen. Dit waren invloedrijke personen (en vaker

nog families) van verschillende afkomst. Sommigen waren Osmaanse gouverneurs die een lokale machtsbasis hadden weten op te bouwen, anderen waren rijke kooplieden, bankiers of grondbezitters. Weer anderen waren religieuze functionarissen. In veel gevallen combineerden de leden van een ayan-familie een reeks van functies in bestuur, economie en religie. Wat zij gemeen hadden, was dat zij geld en een lokale machtsbasis hadden. Dit dwong de Osmaanse regering, in weerwil van haar eigen ideologie, deze notabelen te aanvaarden als tussenpersonen tussen haarzelf en de bevolking van de provincies.

In de tweede helft van de achttiende eeuw was de centrale regering zowel voor troepen als voor belastinginning (vele notabelen bekleedden de functie van belastinginnehmer) afhankelijk geworden van de ayan. De positie van de grote ayan-families – zoals de 'Azm in Hama en Damascus, Hasan Pasja en zijn zoon Ahmet Pasja in Bagdad, de beroemde en beruchte Bosniër Ahmet Cezzar Pasja van Accre (die Napoleon zou verslaan) en de Karaosmanoğlu-familie in West-Anatolië – grensde in veel gevallen aan autonomie. De relatie van de centrale regering met dit soort notabelen leek soms meer op die met vazalstaten dan op die met onderdanen. Sommige notabelen, zoals Ali Pasja van Yannina, die het moderne Albanië en Noord-Griekenland gedurende een generatie beheerste, onderhielden zelfs hun eigen internationale betrekkingen. De relatie van het politieke centrum (Istanbul) met de notabelen was in essentie gebaseerd op voortdurend onderhandelen waarbij de notabelen allemaal hun agenten in de hoofdstad hadden en de regering vaak familieleden van de belangrijkste notabelen in Istanbul achter de hand hield, om hen als alternatief voor de provinciale machthebbers te kunnen inzetten. Ondanks hun dominante lokale positie hadden de notabelen de sultan ook nodig, omdat uiteindelijk hun status afhing van de erkenning als vertegenwoordiger van de vorst.

Economisch gezien was het Osmaanse Rijk een pre-kapitalistische staat. De economische politiek van de staat, voor zover daarvan sprake was, was erop gericht de bevolking te laten overleven en productief te houden, de steden van levensmiddelen te voorzien en de staatskas te vullen. Pas helemaal aan het einde van zijn bestaan ontwikkelde het Osmaanse Rijk iets wat we een mercantilistische politiek zouden kunnen noemen, waarbij het actief probeerde bepaalde sectoren van de economie te beschermen of te stimuleren.

De basis van de Osmaanse economie was agrarisch, waarbij in de meer vruchtbare en welvarende gedeelten van het rijk kleine boerderijen regel waren. Grootgrondbezitters en landloze boeren domineerden in de steppe- en berggebieden van Anatolië en in de Arabische provincies. Overal waren

de boeren sterk afhankelijk van mensen die hun in ruil voor een deel van de oogst konden voorzien van zaaigoed en trekdiere. Officieel was het grootste deel van de landbouwgrond eigendom van de vorst (*miri*), terwijl een kleiner maar ook aanzienlijk deel de juridische status van *vakıf* (vrome stichting, meervoud: *evkaf*) had. De opbrengst van deze laatste landerijen werd gebruikt voor het bouwen en onderhouden van religieuze en infrastructurele werken (moskeeën, ziekenhuizen, scholen en bibliotheken, maar ook bruggen en fonteinen). De meeste *evkaf* werden gecontroleerd door de ulema, die daaraan aanzienlijke invloed en welvaart ontleenden. Privé-eigendom van land (*mülk*) had altijd bestaan, maar beperkte zich grotendeels tot boomgaarden, wijngaarden en moestuinen in de nabijheid van steden. Met het geleidelijke verdwijnen van het timar-systeem was op de Balkan en in West-Anatolië een systeem op gang gekomen dat dat van particulier eigendom benaderde. Deze zogenaamde *çiftlik*s (privé-boerderijen) waren meestal geen grootschalige op export georiënteerde bedrijven (hoewel dit verschijnsel zich op de Balkan aan het eind van de achttiende eeuw wel aan het verspreiden was), maar betrekkelijk kleine boerenbedrijven en niet op export gericht.¹¹

De landbouwproductie was de basis voor het belastinginkomen van de staat en de inning van deze belastingen geschiedde eind achttiende eeuw overal door een stelsel van belastingpacht (*iltizam*), iets dat in de Arabische provincies zelfs al in de bloeiperiode van het rijk voorkwam en ook in Europa wijdverbreid was. Belastingpacht betekende dat het recht om gedurende een bepaalde periode in een streek de belastingen te innen bij opbod werd verkocht aan particulieren, die vooruit betaalden. Deze belastingpachters leenden meestal het geld voor hun pacht bij een van de voornamelijk joodse en Armeense bankiers in de grote steden. Voor de centrale regering had dit systeem veel voordelen: het inkomen was van tevoren zeker gesteld en niet meer afhankelijk van het slagen of mislukken van de oogst. De belastingpacht kwam bovendien in geld binnen en niet in natura, wat een groot voordeel was in een tijd dat de staat zijn dienaren (zoals soldaten) steeds vaker in geld moest gaan betalen. Voor de boeren was het voornaamste nadeel dat zowel de belastingpachter zelf als zijn schuldeisers rendement van hun investeringen wilden zien, waartoe ze de belastingdruk op de boeren vergrootten. Waar de belasting in natura werd geïnd in plaats van in geld (en dit was eerder regel dan uitzondering) hadden de belastingpachters nog extra mogelijkheden om hun winst te vergroten door speculatie in bijvoorbeeld graan. In de achttiende eeuw was het levenslang verpachten van belastingen (de zogenaamde *malikane*) steeds meer gemeengoed geworden. De *ayan* dankten hun sterke positie in hoge mate aan hun vaste greep op het *iltizam*-systeem.

De niet-agrarische productie beperkte zich vrijwel geheel tot de kleinschalige ondernemingen in de steden en werd gedomineerd door gildeorganisaties. Net als hun laatmiddeleeuwse Europese tegenhangers verhinderden deze gilden dat buitenstaanders hun vakgebied konden binnendringen en stelden zo het levensonderhoud van hun leden veilig. Tegelijkertijd garandeerden de gilden een bepaalde kwaliteitsstandaard voor het geleverde werk en de gebruikte materialen. De gilden handhaafden een strikte discipline binnen hun organisatie door een hiërarchisch systeem waarin leerlingen gezelschap konden worden en gezellen – soms – meester. Over het algemeen hadden de gilden de neiging traditionele producten en productiemethoden te prefereren boven nieuwe. Ook vertegenwoordigden zij, net als hun Europese tegenhangers, een waardensysteem met sterk religieuze connotaties (de banden tussen gilden en mystieke derwisjorden zijn bekend) dat grote invloed had op de stedelijke gemeenschap. De organisatie en het opleidingssysteem van vrijwel het gehele leger en de bureaucratie waren op het gildemodel gebaseerd. Dit wil overigens niet zeggen dat er geen nijverheid bestond buiten de gilden, integendeel. Veel gilden waren afhankelijk van de toelevering van producten of halffabrikaten die in een systeem van uitbesteding door niet-leden thuis werden geproduceerd, waarbij vrouwen en kinderen een belangrijke rol speelden. Modern onderzoek heeft verscheidene voorbeelden van deze huisindustrie opgeleverd, met uitgebreide netwerken op het platteland rondom de steden waar de gilden actief waren.¹²

Handel was in overweldigende mate lokale handel van het dorp naar de markt in de stad of tussen naburige districten. Langeafstandshandel over land was beperkt tot kostbare en relatief lichte goederen. Gebrek aan veiligheid maakte het noodzakelijk deze goederen in karavanen te vervoeren. Bulkgoederen (zoals graan of hout) werd in de regel per schip vervoerd. Van het totale handelsvolume maakte de internationale handel maar een heel klein deel uit. Moslimhandelaren en -schippers speelden nog steeds een hoofdrol in de handel langs de Rode Zee en de Perzische Golf; de Zwarte Zeevaart, die van essentieel belang was voor de bevoorrading van Istanbul, was tot 1774 gesloten voor buitenlandse schepen. In het Middellandse Zeegebied was de langeafstandshandel echter in handen van Europeanen. De Franse koopvaardij had daar in de achttiende eeuw haar hegemonie hersteld ten koste van de Britse en Nederlandse schippers, die haar in de zeventiende eeuw op hun beurt ten koste van de Fransen hadden veroverd.

Omdat de Osmaanse regering zo'n diepe en langdurige fiscale crisis doormaakte, is vaak aangenomen dat in de achttiende eeuw ook de maatschappij in een economische crisis verkeerde. Hiervoor is eigenlijk geen

bewijs. Het is maar de vraag of het zinvol is over het rijk in zijn geheel als een economische eenheid te praten omdat de interregionale handel slechts zo'n klein deel van het totaal uitmaakte. In ieder geval waren er enorme regionale verschillen en sommige gebieden, met name de Balkan, maakten een periode van groei door die ten minste gedeeltelijk op export was gebaseerd. Deze en andere regio's, zoals Syrië en Palestina, hadden al lange tijd een levendige handel (of liever: smokkel, want het was illegaal) in graan naar het buitenland gekend. Halverwege de achttiende eeuw kreeg deze handel een impuls door een cyclische stijging van de graanprijzen.

De beginnende industrialisatie en de groeiende bevolking van West-Europa zorgden voor een groeiende vraag naar producten als katoen, wol en graan die men met name voor de export begon te produceren. De belangrijkste markten voor Osmaanse producten en grondstoffen waren Frankrijk en Oostenrijk (met name de export van katoen naar Frankrijk en van varkens over de grens naar het Habsburgse grondgebied waren van belang). De internationale chaos aan het eind van de eeuw schiep nieuwe kansen voor Osmaanse handelaren en schippers. De meesten van hen waren Grieken van de Egeïsche kustgebieden en van de eilanden. Gedreven door hun groeiende handelsbelangen vestigden leden van de Griekse gemeenschap zich in de belangrijkste centra buiten het rijk waar Osmaanse goederen werden verhandeld: Marseille, Triëst en de pas gestichte Russische havenstad Odessa aan de Zwarte Zee. Op deze manier bouwden zij internationale handelsnetwerken op, die hun handel verder stimuleerden.¹³

De Osmaanse staat profiteerde niet van deze economische expansie. Deze had zo weinig greep op de provincies dat hij niet in staat was de staatskas te versterken door de nieuwe winsten te belasten, terwijl aan de andere kant de export, met name van graan, wel de bevoorrading van de stedelijke centra bedreigde.

Het Osmaanse Rijk in de internationale politiek

Rond het jaar 1800 was de positie van het Osmaanse Rijk in de internationale politiek – met tussenpozen – al tweehonderd jaar aan het verzwakken. Vanaf de late zestiende eeuw hadden Europese staten, met name de zich ontwikkelende natiestaten in West-Europa, het rijk in economisch, technologisch en militair opzicht achter zich gelaten. De nieuwe technologieën werden in de christelijke staten van Midden- en Oost-Europa gemakkelijker overgenomen dan in de Osmaanse gebieden. Dit bleek in een lange serie oorlogen die vrijwel allemaal resulteerden in ernstige nederlagen en gebiedsverlies. In

de zeventiende en vroege achttiende eeuw was het Habsburgse Oostenrijk de voornaamste vijand van het Osmaanse Rijk geweest, maar in de tweede helft van de achttiende eeuw ontwikkelde Rusland zich onder keizerin Catharina de Grote tot de belangrijkste bedreiging. Rusland probeerde consequent de noordkust van de Zwarte Zee onder controle en later in bezit te krijgen en botste daar met de Osmanen, die dit gebied dat werd bestuurd door hun vazallen, de *khans* van de Krim-Tataren, als strategisch van vitaal belang beschouwden. De oorlog die tussen 1768 en 1774 over deze kwestie werd gevoerd, eindigde in een Osmaanse nederlaag en een vredesverdrag dat in meerdere opzichten een waterscheiding vormt in de Osmaanse geschiedenis. Het verdrag van Küçük Kaynarca (een dorpje even ten zuiden van de Donau in het door Rusland bezette Bulgarije) erkende de onafhankelijkheid van de Krim, gaf de Russen vaste voet aan de kust van de Zwarte Zee tussen de Dnjepr en de Bug, gaf hun het recht van zeevaart op de Zwarte Zee en kende keizerin Catharina het recht toe een orthodoxe kerk in Istanbul onder haar protectie te nemen.¹⁴ Dit recht werd in de decennia die volgden door de Russische regering en door de Grieks-orthodoxe onderdanen van de sultan flink uitgebuit om Russische protectie over de gehele Grieks-orthodoxe gemeenschap in het Osmaanse Rijk af te dwingen. Het resultaat van dit alles was dat in de volgende decennia overal op de Balkan en op de Griekse eilanden Russische consuls werden benoemd, die vervolgens weer Russische protectie (onder het berat-systeem) met gulle hand uitdeelden aan lokale christenen. Na de opening van de Zwarte Zee voor Russische schepen waren het vooral Griekse schippers onder Russische vlag die de Zwarte Zeehandel overnamen.

Zowel voor de Russen, die meer hadden hopen te winnen, als voor de Osmanen, die erg moeilijk konden aanvaarden dat voor het eerst in de Osmaanse geschiedenis door moslims bewoond gebied verloren was gegaan, was de vrede van 1774 onbevredigend. Eerst braken er conflicten uit tussen pro-Russische en pro-Osmaanse partijen op de Krim. Daarop annexeerden de Russen in 1779 feitelijk en in 1783 formeel de Krim. De regering van de sultan aanvaardde dit uiteindelijk schoorvoetend, maar drie jaar later verklaarde zij Rusland de oorlog. De oorlog van 1787-1792, waarin Rusland eerst door Oostenrijk werd gesteund maar later in de steek werd gelaten, eindigde weer in een grote Russische overwinning. De Russische greep op de noordkust van de Zwarte Zee werd bevestigd en zelfs uitgebreid tot de Dnjestr in het Westen en Georgië in het oosten. De Zwarte Zee was niet langer een Osmaanse binnenzee.